

ALFÖLDI TÁJ – „ALFÖLDI ÚT”

*Beluszky Pál**

Egy bizonyos táj természeti adottságai közvetlenül-közvetve sokrétű hatást gyakorolnak az ott szerveződött-élő társadalom s gazdasága fejlődési lehetőségeire, irányaira, térszerkezetére. A két szféra, a „természet” és a társadalom kölcsönhatásait azonban eltérően ítélte-ítéli meg a földrajztudomány.

- A *földrajzi determinizmust* vallók úgy vélik, hogy a földrajzi környezet messzemenően meghatározza a társadalom fejlődésének főbb irányait, egy-egy terület térszerkezetét, az államhatárok alakulását stb. Ezt a nézetet képviselte s tette a maga korában széleskörűen elfogadottá a földrajztudomány nagyhatású képviselője, F. Ratzel (1844–1904) s részben ezen az alapon támatta a magyar geográfia számos képviselője a Kárpát-medence első világháború utáni politikai feldarabolását, hivatkozva a nagytáj markáns táji egységére, a korábbi határok „természetes” voltára.
- A *földrajzi nihilizmus* hívei szerint a társadalom fejlődése a természeti környezettől függetlenül, saját belső törvényszerűségei vagy akarata szerint alakul, a „természet” viszont a társadalom szükségletei szerint alakítható. Végső soron ez a nézet húzódott meg a 19. századi, ma már sokak által túlhajtottnak tartott magyarországi természetátalakító munkálatok mögött – ármentesítés, a természetes élőhelyek drasztikus átformálódása –, vagy a szocialista korszak első évtizedének ma már mosolyt fakasztó kísérletei háttérében („magyar narancs”, gyapot, tea stb.).
- A *földrajzi possibilisták* szerint „...a természeti földrajzi környezet lényegében csak adottságok rendszerét kínálja a társadalom számára, s a kölcsönkapcsolatokban a társadalom az aktívabb fél, a társadalom mindenkori fejlettsége alapján szelektál, hasznosít a természetföldrajzi adottságok között és közül” (Hajdú 2001). Tehát nem a természeti környezet „terjeszti” a „történelmet”, de korántsem közömbös egy-egy táj természeti milyensége az ott élő lakosság számára.

Ám az „elvi tisztázottság” ellenére többnyire nem könnyű a kölcsönkapcsolatok sűrű szövedékéből kiszálatni a természeti környezetnek az adott táj társadalmára gyakorolt direkt vagy közvetett hatásait. Kiváló példája ennek a természeti környezetnek a sajátos alföldi társadalom (és település-)fejlődési út alakulására gyakorolt hatásainak megítélése.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy egyáltalán beszélhetünk-e különleges alföldi útról, alföldi tünetcsopotról? Miért több az „alföldi út” a tájjal kapcsolatban unos-untalan felelgetett elmaradottságnál, megkésettségénél, „alulurbanizáltságnál”? Meggyőződésünk, hogy beszélhetünk, hisz az Alföldön merőben szokatlan „dolgot” tapasztalhatunk, legszembetűnőbben a településállomány és -hálózat alakulásában (s e szabálytalanságok egy évszázada, a modernizáció-iparosítás-tömegtársadalom megjelenése előtt még markánsabbak voltak), olyasmiket, amelyeket sehol másutt a Kárpát-medencében. A legszokatlanabb, hogy az Alföldön a mezőgazdaság és a város nem egymást kizáró fogalmak; e nagytájon (eltekintve a peremektől, a Nyírségtől, Bodrogköztől vagy a Bánságtól) a mezővárosok s a velük szorosan egybeszerveződött – tulajdonképpen egy települést alkotó – tanyák révén az agrártevékenység jórészt városi

* Dr. Beluszky Pál tudományos tanácsadó, az MTA doktora, MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest

keretekben folyt. Vagyis a „mezőgazdaság” várost fejlesztett, ami meglehetősen szokatlan. Így aztán az alföldi városokat még a 20. század első felében is túlnyomórészt agrárnépesség lakta. Például a törvényhatósági joggal rendelkező, 60 ezer lakosú Hódmezővásárhely keresőinek 64%-át a mezőgazdaság foglalkoztatta 1900-ban; arányuk Szabadkán 54%, Szegeden (!) kerekén 40% volt, de a kisebb mezővárosokban az agrárkeresők aránya a 70–80%-ot is meghaladhatta.

Az agrárszerepkör domináns volta miatt a közigazgatási vagy statisztikai városfogalom – melyek elsősorban a nem mezőgazdaságiak magas arányában látták a városiasság kritériumát – nem is tudott mit kezdeni az alföldi mezővárosokkal. De a földrajztudomány művelői is zavarban voltak a mezővárosok kapcsán, mert „szabályos falvak” a 20. század elejéig, közepéig ritkaságszámba mentek az Alföldön, ezen a majd „tisztán” agrártájon. Így mezőváros mezővárost ért, hagyományos értelemben vett központi helyek nem alakultak ki, hisz a mezővárosok nem rendelkeztek vonzáskörzetekkel („központ” vidék nélkül?).

Falvak tehát alig fordultak elő az Alföldön, legalábbis az Alföld magjában. Ám a mezővárosok hatalmas határa nem volt „üres”. A mezővárosi határok kiterjedésére példa Debrecen 166 ezer kh-as – vagyis közel ezer km²-es – határa a 20. század első felében, Hódmezővásárhely területe 1930-ban is 761 km²-et tett ki, vagyis nagyobb volt, mint a Zalaegerszegi járás, melynek területén [65!] település szorongott. A 17–18. században még kiterjedtebb határokon gazdálkodtak a mezővárosok.

A mezővárosok határait a 19. századtól egyre inkább sűrűsödő *szórványtelepülések*, a *tanyák* ülték meg. A mezőgazdasági jellegű szórvány ugyan a világ számos régiójában elterjedt települési forma, a „*tanyaelvű*” *település*, a „*tartozék-szórvány*” azonban másutt Európában legfeljebb rövid ideig fennálló, átmeneti képződményként tűnt fel, települési-gazdálkodási rendszerre nem szerveződött. (A Kárpát-medencében szintén előfordultak az Alföldön kívül is tanyaelvű szórványok, pl. hegyi tanyák a Hargitán, Gyergyóban, szőlőhegyi szórványok a Dunántúlon, ezek azonban szintén átmeneti képződmények voltak, esetenként községgé szerveződtek.) Ha nem is kizárólag alföldi településforma a „valódi” tanya, de az általa „elfoglalt” terület kiterjedésében, tartós fennmaradásában – helyenként a 17. századtól napjainkig –, rendszerre szerveződésében *originális alföldi településformának* tekinthetjük.

A „tanyaelv” mindenkori tartalma a tanya kialakulás kezdetei óta többször módosult ugyan, a „valódi” tanya (a tartozék-település!) mindvégig egy *osztott települési rendszer egyik, nem önálló* – ezért az anyatelepülésektől elszakítva meg sem ítélné! – *egysége*, mely a belterületi lakóházzal együtt alkot egy lakó- és gazdálkodási egységet, egy családi gazdaságot; a tanya a *gazdasági udvar* („üzemközpont”) és az *ideiglenes lakás* szerepét töltötte be e rendszerben. A család s gazdasága a belterületi lakás és a tanya között *megosztva funkcionál*. A tanya s gazdálkodási-települési rendszer révén a mezővárosi családok, de az egész helyi társadalom bizonyos *térbeli tagolódást* kapott. E települési rendszer következménye, hogy az Alföldön nem éltek valójában „falusiak”, hisz a tanyákon hosszabb-rövidebb ideig „kint-tartózkodók” sem szakadtak ki a mezővárosi közösségből.

De nemcsak a városok-falvak közötti térbeli határok voltak elmosódottabbak az Alföldön, mint az ország más régióiban, hanem a társadalmiak is. Részben azért, mert a mezővárosok autonómiája jóval nagyobb volt, mint a mezővárosoké általában (ennek okait még említjük), így jogi értelemben ugyan jobbágyok maradtak a mezővárosok polgárai – a 19. század első felében a legtehetősebb mezővárosok meg is váltakoztak földesuruktól –, de a mindennapi életben majdhogynem szabad parasztokként éltek.

Aztán a mezőgazdaságból élők s a kézműiparosok (akik a szabad királyi városok polgárságának többségét alkották) sem különültek el egymástól élesen: a mezővárosok iparosai is jogosultak voltak a közösen birtokolt határ használatára, így gazdálkodtak is (Debrecenben a Kollégium professzorai is tartottak marhákat a városi legelőkön). A mezővárosi polgárok gyakran léptek át az iparosok közé s viszont; összeházasodtak, egymás szomszédságában éltek, életvitelük is hasonló volt. „...Van átjárás egyik emeltről a másikra”, jellemezte a mezővárosi állapotokat Márkus István (1986).

A városok-falvak közötti társadalmi határok elmosódottságát, átjárhatóságát bizonyítja, hogy az alföldi nagy mezővárosok, Debrecen, Szeged, Kecskemét stb. erősen befolyásolták, alakították környezetük paraszti kultúráját. E városok divatja s környékük viselete hasonló, ami egyáltalán nem volt jellemző a dunántúli vagy felvidéki városok s környékük esetében. Mindennek következtében dunántúli vagy felvidéki jellegű polgárság is csak a legnagyobb alföldi városokban alakult ki – s inkább csak a 19. század második felében. De még ekkor is a mezővárosi polgárság életének, gondolkodásának, törekvéseinek középpontjában a *föld állt*: a földbirtok képezte *trezorját*, nem az igényes városi ház, a drága lakberendezés. Egy 19. századi újságcikk írta a kiskunfélegyházi viszonyokról: „...a kereskedő mihelyt egy kis tőkére tesz szert, ... a tőkét nem üzlete emelésére fordítja, hanem vesz egy kis fekvőséget s elkezd gazdálkodni” (Bánkiné Molnár 1988). Még sorolhatóak lennének az alföldi sajátosságok – mint pl. a *tartalom* és *forma* ellentmondásai (lásd a mezővárosok falusias településképét és városi funkcióit), de remélhetőleg az eddig vázoltak is meggyőzték az olvasót: *az Alföld a MÁS-ságok földje*.

S akkor visszatérhetünk a tanulmány célkitűzéséhez, annak mérlegeléséhez, hogy a vázolt másságok kialakításában milyen szerepet játszott a természeti környezet.

Persze néhány összefüggés kézenfekvő, ezt az Alfölddel, az alföldi településekkel foglalkozók rendre fel is említik. Azt például, hogy a Dunántúlon (ahol „szokványos” a településállomány, kis- és közepes nagyságú falvak, tradicionális szerepkörű piacközpontok alakultak ki) az aprólékosan tagolt domborzat kisméretű falusi élettereket, faluhatárokat jelölt ki, gátolva a hatalmas településhatárok kialakulását. Vagy azt, hogy az Alföldön a városfejlődés kevés természeti energiára támaszkodhatott (bányakincsek, vásárvonalak, kapuvárosok, medenceközpontok, természet-kijelölte útvonalak stb.), így a városfejlődésnek más „ösztönzőkre” kellett támaszkodnia. Az Alföld nem kínált építőkövet sem a városépítőknek, így a városok nem övezhették magukat kőfalakkal (ami többek között a szabad királyi városi rang elnyerésének is egyik kritériuma volt). Mindez igaz, ám aligha kell bizonygatni, hogy a vázoltakból az alföldi településrendszer a maga bonyolultságában, rendszerszerűségében aligha vezethető le. S a természeti viszonyok magyarázó tényezőként való elfogadása ellen szól, hogy Európa számos alföldjére, a „mi” Kisalföldünkre, sőt a Nagyalföld egészére – lásd például a Bánságot! – sem jellemző az Alföldről felvázolt kép.

Mielőtt tovább folytatnánk nyomozásunkat, fel kell az olvasó figyelmét hívni arra, hogy az „alföldi út” a maitól merőben eltérő természeti viszonyok között alakult ki. Az a táj, amely a magyar honfoglalás után közel ezer éven át formálta lakóinak életét, a gazdálkodást, a letelepedés feltételeit, a 19. század ármentesítő munkálatai nyomán ma már a múlté, vagy helyel-közzel halovány mása önmagának (mint pl. a Hortobágy, Bugac és környéke). Az ármentesítés előtt a mai országterület kb. egynegyedét, az Alföld területének felét mocsár, láp, sekély vizű, ki-kiszáradó tó, ér, morotva, a folyók árvízétől évente megjárt árterület, rét-legelő foglalta el. A *vízi világ eltűnése előtt* az

Alföldön négy, a kultúrtáj formálódásának merőben eltérő feltételeket nyújtó térszín-típus (tájtípus) különült el.

- Külön világ volt a sárrétek, mocsarak, lápok, holtágakkal, erekkel szabdalt, állandóan, vagy az év nagyobbik részében vízzel borított *alacsony árterek* területe (Nagy- és Kis-Sárrét, a Bodrog- és a Rétköz, a Taktaköz, az Ecsedi-láp, a Tiszát és mellékfolyóit kísérő árterek, a Duna-völgy alacsonyabb térszínei stb.). E tájak alig érintkeztek a világgal, a főbb útvonalak lehetőleg messze kerültek őket. De nem voltak lakatlanok s gazdasági haszon nélküliek. Lakóik elsősorban a „rétből” éltek, zsákmányoló gazdálkodást folytattak; a szántók kiterjedése csekély volt. Erről a „vízi világról” írások tucatjai szólnak, mint például Györffy István „Nagykunsági krónikája” vagy Szűcs Sándor „Régi magyar vízivilág” c. könyve. Példaként csupán a besztereci (Rétköz) lakosok 1772-ben kelt panaszát idézzük: „...a falu határja az nagy tóktól elnyomattatván mind a tiszta búzát, árpát, lent meg nem termi. Ezen helységből a vízfolyáson kívül egész esztendőben szárazon ki nem járhatnak a lakosok, hanem marháikat hol úszóban, hol gázlóban hajtogatják, magok pedig csónakokon kéntelenek ki s bé költözniék” (Nagy 2000). Ám hiába képezték az ármentesítések előtt az Alföld legsajátosabb tájait a mocsarak-lápok, a „vízi világ”, az „alföldi út” nem itt alakult ki, sőt e tájakon mindmáig „szabályos” településhálózat maradt fenn (pl. a „csonka” Biharban).
- Több tízezer négyzetkilométert tett ki a magas árterek, a sekély, nyár végére kiszáradó tavak, vízállások, laposok, rétek területe. Csak a Tisza árvizei mintegy 20 ezer km²-t öntötték el rendszeresen: a Hortobágyot, a Nagykunság óriási öblözetét, a Szatmári- és Beregi-síkságot, a Jászság mélyebben fekvő területeit. Eke alá fogni aligha volt érdemes e réteket, ám az amúgy kevés csapadékú Alföldön az ár visszahúzódása után dús fűvű legelőt kínáltak az árterek. A nyájak az árvizek idején a magasabb térszíneken legeltek, tavasz végén, nyárelőn hajtották őket az árvíz után zöldülő legelőkre, hogy a telet a határ legmélyebb pontjain, a nádasokban-sásosokban vészeljék át. Hogy mennyire nem volt csapás a réteket-legelőket megöntöző árvíz a 16–17–18. században, bizonyítja a türkevei tanács egy 1780. évi határozata: „...a vizek megtartásáért instálni kell, mivel a víz mindjárt elmegyén; sok helyen alig vagyon térdig való víz, és ha ez a kevés árvíz sem lett volna, a milic szénát se lehetett volna kaszálni, és barmaink most is egyedül ott élhetnek, ahol a víz a földeket megfutotta” (Szűcs 1977).
- Az *ármentes térszínek* is különböztek abban, hogy azok a szántógazdálkodásra is alkalmas *lőszfelszínek* voltak, vagy szántónak silány *homokhátságok*. A lőszborított tájak: a Hajdúság, a Békési-lőszhát, a Bácska, a Jászság magasabb térszínei, a Bánát jó része az ártérperemek felől népesedtek be, s igazán prosperáló tájakká a 19. századi gabonakonjunktúra nyomán váltak.
- A folyók hordalékkúpjából, árteréből kifútt finom hordalékból kiterjedt *homokhátságok* épültek fel: a Tisza északkeleti öblözetében fekvő Nyírség, a Duna és a Tisza között a Duna-Tisza-közi Homokhátság, a Bánát déli harmadában fekvő Delibláti-pusztá. E „homoktájakat” a honfoglalás idejére már megkötötte a növényzet, rajta ligetes erdők, a kis vízfolyások, sekély tavak, vízállások mentén galéria-erdők díszlettek. Ám a hódoltság korának kíméletlen erdőirtásai, s a túllegeltetés hatására e homokhátságok egyes foltjai ismét mozgásba jöttek, s a 18. század végétől napjainkig az itt élő emberek állandó küzdelmet folytattak a homok meg-

kötéséért (erdősítés, szőlő- és gyümölcssteleptítés). Ennek ellenére mindmáig fennmaradtak félig kötött, mozgó homok-foltok az egyébként is aszályos éghajlatú Kiskunságban. A szántóvetőt e homokhátságok sem sok sikerrel kecsegtették – különösen a Kiskunságban –, így e tájakat is elsősorban legeltető állattartással hasznosították, legalábbis a 19. század végéig.

A vázoltak következtében az Alföld középkori, koraujkori földhasznosítása markánsan eltért a Délvidék, a Dunántúl vagy a Kisalföld földhasználatától. Míg az utóbbi tájakon a 15. század végére a rendelkezésre álló földterület közel felét eke alá fogták, addig Lóczy D. (2000) történeti tájértékelése szerint ez az arány az Alföldön a korai feudalizmus idején az 5%-ot nem haladta meg, a lápok, mocsarak, vízzel borított területek aránya 40%-ot tett ki (hasznosításuk meglehetősen vegyes volt, de abban a zsákmányoló gazdálkodás és az extenzív állattartás vitte a főszerepet), s ugyanennyi lehetett a rétek, legelők kiterjedése; a fennmaradó 15%-ot az erdők foglalták el. Itt a gazdasági élet egyeduralkodó ágazata az állattartás, mégpedig a 19. századig a külterjes („rideg”), legeltető állattartás. S ez a tény már számottevő – közvetett – hatást gyakorolt az „alföldi út” kialakulására. Ugyanis:

- A közhiedelemmel ellentétben az Alföld árvízjárta, szántógazdálkodásra csak helyelközzel alkalmas térszínei a honfoglaláskor s a középkorban sem vonzották különösképpen a letelepülőket. A téli szállásaikon már a honfoglalás előtt földet is művelő félnomád magyarság a legsűrűbben a Dunántúlt, a Kisalföldet, illetve a Délvidéket szállta meg. (E tájakon már a római korban megindult a kultúrtáj kialakulása, a fenyegetést jelentő keleti nomád népektől távolabb kedvezőbb volt geopolitikai helyzetük stb.). Így jelentős különbségek alakultak ki az egyes országrészek népsűrűségében (a 12. században a Kárpát-medence lakott területeinek népsűrűsége 8–10 fő/km², a Dunántúl intenzívebben művelt középtájain 15–16 fő/km², az Alföldön viszont csak 3–6 fő/km²). Ez kihatott a települések nagyságára, határaik kiterjedésére. Blazovich L. (1985) vizsgálatai szerint „...az ’óriásfalvak’ átlagosnál nagyobb száma jellemző sajátosság a Körös–Tisza–Maros-köze középkori településképeinek. Kialakulásukat a tágas ... határ tette lehetővé elsősorban.” Ezek lehetnek a későbbi mezővárosok előzményei.
- Az alacsony népsűrűség s az Alföld elsősorban külterjes állattartásra alkalmas volta eredményezték, hogy a tatárjárás után befogadott, a kelet-európai sztyeppékről épp a mongolok által elűzött, még nomád életmódot folytató népeknek, a *kunoknak*, *jászoknak* a ritkán lakott alföldi tájakon jelölték ki uralkodóink szállásterületüket, a mai Kis- és Nagykunságnál nagyobb területen; Pest, Csongrád, Bodrog, Külső Szolnok, Békés, Csanád, Temes, Heves, Fejér vármegyékben alakultak ki szállásaik. S e ténynek el nem hanyagolható szerepe jutott az „alföldi út” alakításában. Ugyanis a betelepedésükkor még nem feudalizálódott kunoknak a beilleszkedése a magyarországi „viszonyokba” (feudális birtoklás, függőségi viszonyok, keresztény vallás, állandó megtelepedés stb.) a 14. század végéig elhúzódott, hosszú időre *prolongálva egy bizonyos feudalizmus-előtti állapotot* az Alföldön, ennek pedig döntő szerepe volt az „alföldi sajátosságok” kialakításában.
- A kunok, jászok betelepítését végső soron „történelmi véletlennek” tekinthetjük (letelepítésük helyét az országon belül már nem!). Az azonban már szükségszerű következménye volt a táj adottságainak, hogy az Alföld lakói mindenekelőtt *legeltető állattartást* folytattak. Viszont a „ridegen” tartott (életük során mindvégig a legelőkön tartózkodó, ott az árvizektől felszabaduló legelők között vándorló, nagy tömegben együtt tartott-örzött-terelt) állatok hatalmas *legelőit nem lehetett a feudális birtokrendszerbe*

illeszteni, jobbágytelkekre osztani, hanem csak *közösségek* által hasznosítani. A legelők nem tartoztak a jobbágytelki állományhoz, így nem voltak alávetve művelési kénysernek, a sajátos körülmények között tartott állatok gondozását-őrzését, a távoli piacokra való terelésüket nem lehetett robotmunkával elvégeztetni. Ha viszont a legelőket (jobbágy) közösségek hasznosították, akkor szerepet kellett kapniuk – közösségként! – a gazdasági élet szervezésében-irányításában: a legeltetés rendjének kialakításában, a pásztorok felfogadásában-ellenőrzésében, a közös nyájak felügyeletében, a közös használat során kirobbanó viták megoldásában, stb. Így a jobbágytelki állományhoz nem tartozó legelőkkel gazdálkodó települések lakossága *gazdasági közösséggé, érdekközösséggé vált*, míg egy „szabályos” jobbágyközségben a jobbágyok izolált egyénekként kerültek kapcsolatba földesurukkal. A – legalábbis részben – közösen gazdálkodó jobbágyokkal a földesuraknak is közösségként kellett érintkeznie, s ez a szükségszerű viszony az *autonómia* csíráit hordozta magában.

Mindez azt eredményezte, hogy ha a feudalizmus „makroszerkezete” ki is alakult az Alföldön – feudális jogrend, feudális jellegű tulajdonlás, közigazgatás, egyházi szervezet stb. –, joggal feltételezhető, hogy a „*finomszövete*” már csak *hézagosan* (a feudális birtokrendszer, üzemszervezet, robotoltatás, a szolgáltatások rendszere stb.). A települési-gazdálkodási autonómia is szükségszerű kelleke, feltétele volt a legeltető állattartásnak.

Vagyis egészen a középkor végéig az Alföld a feudalizációban „hátramaradt” terület („feudalizmus előtti terület”); ez az állapot lazább függelmeket jelentett.

A koraujkor hajnalán az „alföldi út” kiformalódásában szerepet játszó természeti tényezőkhöz két „történeti” esemény társult: az oszmán-török hódítás, az Alföld hódoltsági területté válása, s Európa gazdaságának nagyméretű regionális átrendeződése.

Az állandó háborúskodás, s a hódoltatás az ország egészére nézve katasztrófális következményekkel járt. Az Alföld is mérhetetlenül sokat szenvedett a „töröktől”, de furcsamód kedvező hozadéka is lett a török uralomnak: a „*magyar*” feudalizmus (földesúr, vármegye, úriszék) eltávozott mindennapjaikból. A török feudalizmus ugyan még kíméletlenebb (és „kelet-európaiabb”), mint a magyar (a nyugat-európai), de a kivetett adók szigorú behajtásán kívül nem igen foglalkozott az uralma alá hajtott területek belügyeivel, legalábbis a Kárpát-medencében. Így nőtt a formálódó mezővárosok autonómiája, szabadsága. Növekedett gazdasági erejük is: ugyanis a természeti adottságok következtében szükségszerűen folytatott rideg állattartás kiemelkedő jelentőségre tett szert a 16–17. században; az európai gazdálkodásban-népesedésben mélyreható területi átrendeződés zajlott le.

A „centrum” átkerült a Mediterráneumból Nyugat-Európába (a Németalföldre, a nyugati német tartományokba. Észak-Franciaországba, később Angliába). Ez a régió a 15. századtól kezdődően a korai kapitalizmus kibontakoztatásában vállalt vezető szerepet. Terjedtek a tőkés ipar korai formái, nőtt a népsűrűség, a városok lélekszáma, megnőtt a nyersanyag- és élelmiszerigény. Az Alföld s mezővárosai az élőállat-kivitelen keresztül kapcsolódtak az Európában a 15–17. században zajló eseményekhez, a gazdaság regionális átrendeződéséhez. Az élőállat vált az ország legfontosabb kiviteli cikkévé. A becslések szerint az 1500-as évek derekán mintegy évi 80 ezer, az 1580-as években 120–150 ezer állatot hajtottak nyugatra a Hódoltság területéről, de „jó” években a marhaexport megközelíthette a 200 ezer darabot is. A piacra kerülő marhák többségét az alföldi mezővárosok nevelték fel. Állattartásuk mértékéről képet ad az a török (!) adóösszeírás, mely 1570-ben 49380 marhát talált Szegeden. A tehetősebb polgárok több száz marhát tulajdonoltak (1640-ben a nagykőrösi Ádám Márton birtokában 653

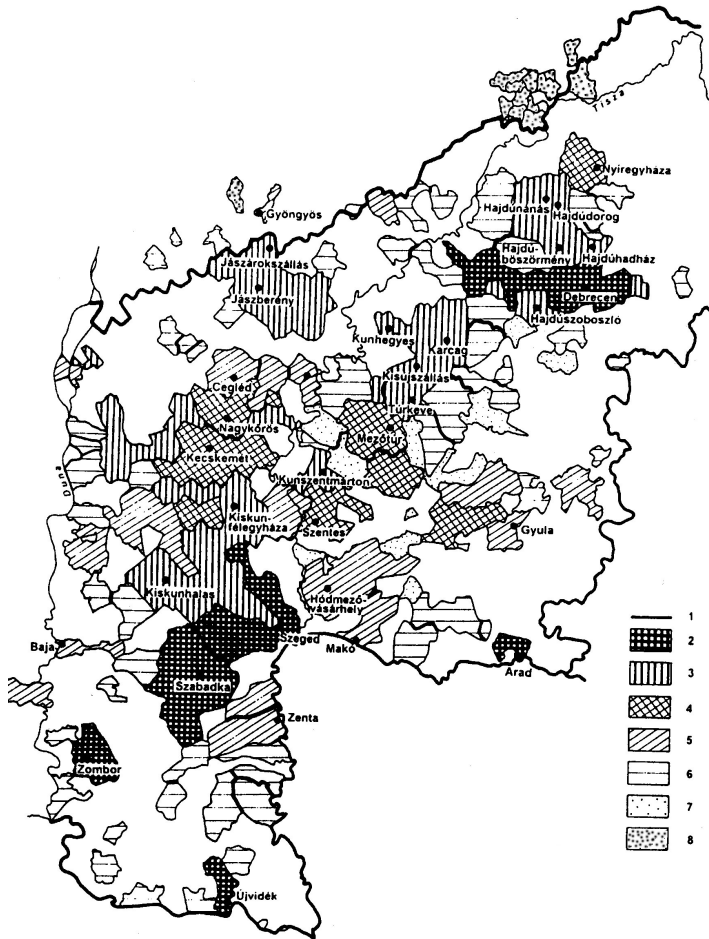
„marhaszám” volt; ez az adózási egység akár ezer marhát is jelenthetett). Ez a roppant gazdaság (amit persze a súlyos adók, esetenként a hadi események apasztottak; pl. 1707-ben a debreceni főbírótól mintegy 700 marhát hajtottak el a portyázó rácok), növelte a mezővárosok mozgásterét. Lakóik majdhogynem a szabad királyi városok polgáraihoz hasonlóan éltek, jobbágy voltak a mindennapokban elhalványult. Vagyis a 16. századtól kezdve megfigyelhető egy olyan folyamat, amely az *alföldi út meghatározó jellegét adja*. E folyamat lényege, hogy az Alföld rövid idő alatt *úgy került át egy „feudalizmus előtti” állapotból egy, a feudalizmust meghaladó állapotba, hogy közben a rendi társadalom kifejlett, „tipikus” formája meg sem szilárdult, nem vált általánosan elterjedté az egységes jobbágyi rend sem.*

A 16. század első éveire meglehetősen jól körvonalazódott már ez az „átfordulás”. A kiváltságos, nem magánföldesúri fennhatóság alatt álló területek mellett megszorodnak, megerősödnek a mezővárosok. Sűrűségük ugyan nem érte el a dunántúlit, de itt alakultak ki a legnépesebb mezővárosok (Debrecen, Gyula, Cegléd, Bátmonostor). A mezővárosi lakosok aránya az összlakosságon belül országosan kb. 20% volt, az Alföld egyes területein azonban azt jóval meghaladta; Bácskai V. (1965) adatai szerint pl. a Bodrog megyei jobbágyok 32%-a, a gyulai uradalom lakosságának 49%-a (!) élt mezővárosokban a 15. században. Ezek az arányok, kiegészülve a kunokkal, jászokkal, már jelleg-meghatározóvá tehetik a „szabad paraszti” vagy ahhoz közelálló fejlődést. A (korlátozott) „szabadságok földje” az évszázadok során tovább terjeszkedett az Alföldön, részben a falvak pusztulása, részben a mezővárosi jogállású települések szaporodása nyomán – ez utóbbi módon elsősorban a 18. és 19. században. A feudáliskor végére az Alföld „törzsterületének” döntő többsége több-kevesebb mentességet élvezett a feudális viszonyokkal szemben (*1. ábra*).

A mezővárosok sajátos helyzetét számos további tény erősítette. A legelőterület, csakúgy, mint a sok mezővárosban szintén jelentős árutermelést produkáló szőlőterület, nem tartozott a (jobbágy)telki állományhoz, akár birtokjogon, akár bérletként bírta azt tulajdonosa vagy a (mezővárosi) közösség. Így nem volt alávetve művelési kényszernek és jobbágyi szolgáltatásoknak. „A mezővárosok földhasználati joga, amennyiben szőlőről vagy legelőről van szó, lényegében a polgári földbérlet csíraformájának tekinthető” (Bácskai 1965). S vég nélküli példatárral igazolható, hogy a mezővárosi polgárok a jogilag a földesúr tulajdonában lévő földdel sajátjukként rendelkeztek; bérbe adták, adták-vették, rendelkeztek használatuk módjáról, stb. E gyakorlat annyira elterjedt volt az Alföldön, hogy a mezővárosi méretű-gazdálkodású, de mezővárosi jogokkal *nem* rendelkező településekben is általános gyakorlat volt a földdel, mint sajátjukkal való rendelkezés. Az export marha „előállításában” és kereskedelmében közreműködők, a pásztorok, hajtók pedig bérmunkások voltak – újabb rés a feudális viszonyokon.

A vázoltak további következményekkel jártak. Például a török kiűzése után, amikor a mezővárosok védelmi szerepe csökkent, széleskörű autonómiájuk csábítása akadályozta meg, hogy az egykori falvak újraneépüljenek, hisz ez esetben a kiköltöző mezővárosi polgárok jobbágyokká váltak volna. Amikor pedig a táj népsűrűségének növekedése nyomán szükségessé vált a határ intenzívebb művelése, a sajátos tanyás gazdálkodási-települési rendszerrel tették lehetővé a távoli határrészek (szántó) művelését úgy, hogy a családok „elsődleges” lakóhelye továbbra is a mezővárosok belterületén maradt.

Summázat: nem a természeti viszonyok terelték az „alföldi útra” e nagytájunk társadalmi-gazdasági fejlődését, de hogy ez az út úgy alakulhatott, ahogy, abban jelentős szerepe volt különféle áttételeken keresztül a „táji környezetnek” is.

1. ábra. A „szabadság kis körei” az Alföldön a feudális kor végén (szerk. Beluszky P.)

Jelmagyarázat:

1. az Alföld határa,
2. szabad királyi városok,
3. szabadalmas területek,
4. megváltkozott mezővárosok,
5. nagyfokú autonómiával rendelkező mezővárosok,
6. csekélyebb autonómiával rendelkező mezővárosok,
7. mezővárosi módon élő jobbágyközségek,
8. hegyaljai mezővárosok, ill. bortermelő mezővárosok

Irodalom

- Bácskai V. 1965: Magyar mezővárosok a XV. században. – Budapest.
- Bánkiné Molnár E. 1998: Betelepülő vállalkozók szerepe Kiskunfélegyháza polgárosulásában. – In: Novák L. (szerk.): Az Alföld társadalmá. – Nagykőrös.
- Becsei J. 1996: Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza. – In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. – Nyíregyháza.
- Beluszky P. 1988: Az „Alföld-szindróma” eredete. – Tér és Társadalom, 4. sz.
- Beluszky P. 2001: A Nagyalföld történeti földrajza. – Budapest–Pécs.
- Blazovich L. 1985: A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje. – Békéscsaba–Szeged.
- Erdei F. 1942: Magyar tanyak. – Budapest.
- Frisnyák S. 1995: Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. – In: Frisnyák S. (szerk.): Tájak és tevékenységi formák. – Miskolc–Nyíregyháza.
- Hajdú Z. 2001: Magyarország közigazgatási földrajza. – Budapest–Pécs.
- Lettrich E. 1968: Az Alföld település- és gazdálkodási rendszere. – Földrajzi Közlemények, 1.
- Lóczy D. 2000: Az alföldi tájak változó hasznosítása és értékelése. – In: Frisnyák S. (szerk.): Az Alföldi történeti földrajza. Nyíregyháza.
- Márkus I. 1986: Az „alföldi út” és elakadása. – Valóság, 4. sz.
- Nagy F. 2000: Ósfoglalkozás a Rétközben. – In: Frisnyák S. (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. – Nyíregyháza.
- Szűcs S. 1977: Régi magyar vízivilág. – Budapest.